

ФОТИХА ТҶҲҲ: ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ОИЛАВИЙ ҚАДРИЯТЛАРИ ВА ТАРИХИЙ МЕРОСИ (БУХОРО ВОҲАСИ МИСОЛИДА)

Шамсиева Зилола Аскаревна,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), БухДУ мустақил изланувчиси

Оила — жамиятнинг энг кичик, аммо энг барқарор ижтимоий бирлиги сифатида миллий қадриятларнинг сақланиши ва авлоддан-авлодга узатилишида марказий ўрин тутди. Никоҳ тўйи маросимлари эса айнан оила институтининг шаклланиш жараёнини расмийлаштирувчи, унга ижтимоий-маънавий мазмун берувчи маданий ҳодиса саналади. Этнографик нуқтаи назардан қараганда, бундай маросимлар — француз олими Арнольд ван Геннеп таклиф этган “ўтиш маросимлари” (rites de passage) назарияси нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда — шахснинг ижтимоий мақомидаги ўзгаришни (бу ўринда — қизлик мақомидан келинлик мақомига ўтишни) жамоа олдида тасдиқловчи, унга легитимлик берувчи восита вазифасини бажаради. Ушбу умумназарий қараш, шуни таъкидлаш лозимки, мазкур мақолада келтирилади дала маълумотларидан эмас, балки этнология фанидаги умумқабул қилинган концептуал асосдан келиб чиққан ҳолда, таҳлил қилинмоқда.

Оила қуриш билан боғлиқ тўй маросимлари халқ турмуш тарзининг, миллий маънавий маданиятнинг кўплаб қирраларини ўзида жамлайди, шунингдек уларда миллатнинг тарихий ўтмиши, ижтимоий-иқтисодий турмуши, маданий-маънавий қиёфаси ўз ифодасини топади. Бухоро воҳасидаги никоҳ тўйи маросимлари тизимида “фотиҳа тўйи” алоҳида ўрин эгаллайди: у оилавий қадриятларнинг — ота-она ва фарзанд ўртасидаги алоқанинг, қариндош-уруғчилик тизимининг, авлодлар ўртасидаги маънавий узвийликнинг — рамзий ифодаланиш майдони сифатида хизмат қилади. Шу билан бирга, ушбу воҳада мазкур маросимнинг ўтказилиш тартиби ва унга оид турли расм-русумларнинг келиб чиқиш тарихи (генезиси)га бағишланган махсус илмий тадқиқотлар олиб борилмаган, бу эса мавзунинг долзарблигини ва қўшимча тадқиқот эҳтиёжини кўрсатади.

“Фотиҳа” сўзи арабчадан “очиш”, “очишлиш”, “бошланиш”, “ибтидо”, “муқаддима” маъноларини англатади. Қуръони Каримнинг биринчи сураси ҳам “Фотиҳа” деб номланиб, у Қуръонни “бошлаб берувчи”, “очувчи” сура ҳисобланади. “Фотиҳа тўйи” маросимига айнан шу номнинг берилиши бир нечта сабабларга кўра изоҳланади. Биринчидан, мазкур маросим никоҳ тўйи жараёнини бошлаб берувчи маросим ҳисобланади. Иккинчидан, унинг якунида ёши улуғлар томонидан келин-куёв ҳаққига “Фотиҳа” сураси тиловат қилиниб, уларга бахтли турмуш йўли тилаб қолинади.

Мазкур маросим номи республикаимизнинг ҳар хил ҳудудларида турлича талаффуз қилинади. Хусусан, Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманида ушбу маросим “кичик тўй”, Деҳқонобод туманида “ялоққизартирар”, Қамаш туманида “жалаққизартирар тўй”, Китоб туманида эса “тўққиз тўй” номи билан юритилган. Хоразм воҳаси никоҳ тўйи тизимида ушбу маросим “патир тўй”, “потия тўй” каби атамалар орқали аталади. Бухоро воҳаси ўзбеклари ва тожиклари орасида эса ушбу удум “қиз тўйи”, “фотиҳа тўйи” деб номланади. 1930-1940-йилларда таваллуд топган ахборотчилар “фотиҳа тўйи” ўрнида “қиз тўйи” (тож. “духтар тўйи”) атамасини кўпроқ қўллашган. Бунинг сабаби шундаки, 1950-1960-йилларда фотиҳа тўйи қиз хонадонидида ўтказилган ва қизини вояга етказган ота кўни-қўшни ҳамда қариндош-уруғларини фахр билан таклиф этиб, фарзандини соғ-омон улғайтириб, унинг тақдирини бошқа оилага топшираётганидан мамнун бўлиб мазкур тўйни нишонлаган.

1950-1980-йилларда турмуш қурган аёл ахборотчиларнинг гувоҳлик беришича, ўша даврларда Бухоро шаҳрида “фотиҳа тўйи” одатда қиз томон хонадонидида ўтказилган. Ҳозирги кунда эса “фотиҳа тўйи” махсус тўйхона ёки ресторанлар танлаб, катта дабада

билан нишонланмоқда.

Воҳанинг Пешкў, Шофиркон, Жондор, Гиждувон туманларига қарашли қишлоқларда яшовчи баъзи ахборотчиларнинг маълумотларига кўра, фотиҳа тўйи билан асосий никоҳ тўйи ўртасидаги муддат турли хонадонларда ҳар хил бўлган: айрим оилалар фотиҳа тўйидан 1-2 йил ўтгач асосий тўйни ўтказган бўлса, бошқалари эса икки маросим орасидаги вақтни чўзмасликка мойил бўлишган.

Воҳада фотиҳа тўйи бир қатор расм-русумлар йиғиндисидан иборат маросим сифатида ўтказилади. Хусусан, фотиҳа тўйи куни аввало “рахтзанон” деб номланувчи кичик маросим ўтказилиб, сўнгра меҳмонлар асосий фотиҳа тўйи дастурхонига йиғилишади. 1970-1980-йиллардаги фотиҳа тўйларининг шохиди бўлган ахборотчиларнинг маълумотларига қараганда, “рахтзанон” маросимидан кейин қиз хонадониди меҳмонларга чучвара ёки угра тортилган. Ушбу таомларнинг тарқатилишида ҳам рамзий маъно мужассам: воҳа аҳолисининг тасаввурича чучвара кўп фарзандликнинг рамзи бўлса, угра эса чексиз бахт, узоқ ва фаровон ҳаёт йўлининг тимсоли саналган.

“Рахтзанон” маросими ниҳоясига етгач, асосий “фотиҳа тўйи” бошланади. У одатда XX асрда қиз томон уйида ўтказилиб, шу ерда тўй дастурхони тайёрланган. Тўй харажатларини кўп ҳолларда, айниқса шаҳарда, “фотиҳа тўйи”да қизнинг отаси зиммасига олган. Бугунги кунда эса фотиҳа тўйи харажатларининг кимнинг ҳисобидан қопланиши хонадонга қараб фарқланади: баъзи оилаларда барча маҳсулотлар куёв томонидан таъминланиб, келин томон қариндошлари фақат дастурхон тузашга масъул бўлса, бошқа ҳолларда эса харажатларнинг барчасини қизнинг отаси ўз зиммасига олади.

Бугунги кунда фотиҳа тўйларининг воҳада тобора дабдабали тарзда ўтказилиши замонавий тўйларнинг муҳим хусусиятига айланмоқда. Хусусан, фотиҳа тўйининг ресторанларда ўтказилиши, тўй давомида махсус созандалар гуруҳининг хизмат кўрсатиши, ҳатто дастурхон тайёрлаш учун махсус “кейтеринг” (инглизча “catering” — “хизмат кўрсатиш”) хизматларидан фойдаланилиши — фотиҳа тўйларида кузатилаётган энг сезиларли ўзгаришлардан ҳисобланади.

Бухоро шаҳрида ўтказиладиган фотиҳа тўйлари асосан аёллар маросими бўлганлиги боис, XX асрдан бошлаб уларда аёл созандаларни таклиф этиш анъанага айланган. Айниқса, яҳудий миллатига мансуб созандалар Бухоро шаҳридаги тўйларда фаол иштирок этишган. Жумладан, 1950-йилларда туғилган ахборотчиларимизнинг маълумотларига кўра, ўша даврда аёллар иштирок этадиган (тож. “занона”) тўй маросимларига Тухфахон, Олияхон каби машҳур созандаларни таклиф этиш одат тусига кирган. Мазкур созандалар давра аҳлидан ҳар бир аёлга атаб мухаммаслар айтиб беришган, бунинг эвазига эса ўша шеър бағишланган аёл созандага пул тутқазган (тож. “часпон кардан”). Бугунги кунда ҳам кўплаб хонадонлар ушбу анъанага риоя қилишади. Хусусан, воҳа созандалари орасида ҳозирги вақтда Розияхон, Гулчеҳрахон, Саодатхон каби ижрочилар фотиҳа тўйларини ўтказишда яхши ном қозонишган. Аёл созандалар қўлларида занг ва қайроқ каби чолғу асбобларини тутиб, доира жўрлигида давра аҳлидан ҳар бир аёлга бағишлаб қуйидаги мухаммасларни ижро этишади:

Аз дар ки даройи, дари дарвоза тасаддуқ,

Дар ҳавли даройи гул-у гулзор тасаддуқ.

Дар хона даройи, бузу бузғола тасаддуқ,

Дар чангоҳ даройи, мани бечора тасаддуқ.

Таржимаси:

Кирсанг эшигимдан, сенга эшигим тасаддуқ,

Ховлимга кирсанг боғ-у гулзорим тасаддук,
Сенга молим, борим, давлатим тасаддук,
Даргоҳимга кирсанг, ўзим санга тасаддук.
Ёки:

Аз дар ки даройи, ман нигоҳи ту кунам,
Андеша ба чашмони сиёҳи ту кунам,
Як мол надорамки закоти ту кунам,
Як жони азиз дораму қурбонат кунам.
Таржима:

Эшигимдан кирсанг, сенга бир боқайин,
Қаро кўзларингдан андиша қилайин,
Бир молим ёқки, закотингни берсам,
Жони азизимни сенга қурбон этайин.

Бухоро воҳасидаги фотиҳа тўйи маросимида мухаммасхонлик анъанаси ҳақида кўплаб тадқиқотчиларнинг илмий ишларида маълумотлар учрайди. Жумладан, Бухоро никоҳ тўйи фольклорининг ўзига хос жиҳатлари, жанрий таркиби ва бадиий хусусиятларини тадқиқ этган олима Г.Я.Шербекова ўз диссертациясида мухаммас айтишув жараёнида ҳар бир аёл иштирок эта олмаслигини, унда, асосан, сўзамол, шоиртабиат ва бадиҳагўй аёллар қатнашишини, мухаммасларнинг эса, одатда, никоҳ тўйининг айнан “фотиҳа тўйи” қисмида ижро этилишини қайд этган. Шунингдек, тадқиқотчи маълумотларига кўра, Бухорода довруқ қозонган мухаммасхонлар ҳам ўтган бўлиб, улар алоҳида тарзда тўйларга таклиф қилинган. Улар фотиҳа тўйи давомида тўй эгаларини (тож. “соҳиби тўй”) қутлаб, элга уларни мадҳ этишган, шунингдек ўзлари ҳам ўйинга тушиб, бошқаларни рақсга чорлаб, кўшиқ айтиб, тўйнинг қизиқарли, жонли ва хотирада қоладиган тарзда ўтишига хизмат қилишган.

Мухаммас айтишга киришаётган ва жавоб қайтариши кутилаётган аёл ҳушёр ва тайёр туриши лозим бўлган, зеро сўз топа олмай қолиши мухаммасхонликнинг тўхтаб қолишига олиб келган. Уни, одатда, ёши катта аёл бошлаб берган. Мухаммасни яқунлаган ижрочи шеригига енгил таъзим қилиб, навбатни унга ўтказганини билдирган. Мухаммаслар қаратилган шахснинг феъл-атвори, кийими, унинг ранги ва безаклари, қимматбаҳолиги ёхуд фазилатлари ва гўзаллигини таърифлашга бағишланган.

Бухоро воҳасининг анъанавий фотиҳа тўйларида келин давра ўртасига чиқарилмаган, яъни қизнинг юзи никоҳ тўйигача бошқаларга кўрсатилмаган. Ҳозирги пайтда эса келинлар фотиҳа тўйида бирор аёл қариндошининг ҳамроҳлигида, баъзан эса куёв билан бирга давра ўртасига чиқарилмоқда. Куёвларнинг кўпчилиги фотиҳа тўйида дастурхон атрофида ўтирса-да, келин билан бирга саҳнага чиқмайди. Бунинг сабаби, воҳада фотиҳа тўйи аёллар маросими саналгани боис, куёвнинг келин билан бирга давра марказига чиқиши йигитлик ор-номусига мос келмайди, деб ҳисобланади. Бундан ташқари, келинлар фотиҳа тўйида камида уч марта либосини алмаштириб, давра аҳлига таъзим билан чиқиб туради.

Айрим ахборотчиларнинг таъкидлашича, катта маблағ сарфлаб тиктирилган келинлик либослари (сарпо кийимлари) тўйдан кейин келин томонидан деярли кийилмайди. Фақат “халойиқ кўрсин” деган ниятда шу фотиҳа тўйида келинларнинг бир неча марта либос алмаштириб чиқарилиши — аҳолининг ортиқча харажатларга йўл қўядиган дабдаба ва кўз-кўзлашга мойиллигидан далолат беради.

Фотиҳа тўйи маросимида аёллар кўпроқ ўзбекона миллий кийимларда бўлишади. Шунингдек, воҳа аёллари айнан фотиҳа тўйларида “шибирма” ҳалқаларни тақишни афзал кўришади. Бугунги кунда Бухоро воҳасидаги фотиҳа тўйларига алоҳида рақс гуруҳлари таклиф этилиб, улар миллий рақс намуналарини намойиш қилишади. Бундан ташқари,

махсус видеокомпаниялар операторлари томонидан никоҳ тўйи маросимининг ҳар бир лаҳзаси видеога туширилмоқда.

Юқорида келтирилган дала маълумотларини оилавий кадриятлар нуқтаи назаридан таҳлил қиладиган бўлсак, фотиҳа тўйи бир нечта муҳим ижтимоий функцияни бажаради, деб хулоса қилиш мумкин. Биринчидан, у қиз болани улғайтириб, унга муносиб турмуш йўлини “очиқ бериш” орқали ота-она мажбуриятининг рамзий яқунланишини англатади. Иккинчидан, мухаммасхонлик анъанаси мисолида кўринганидек, маросим аёллар ўртасидаги ижтимоий алоқа ва ўзаро қўллаб-қувватлаш тармоғини (пул тутқазилар — “часпон кардан” — амалиёти орқали) мустаҳкамлайди, бу эса қариндош-уруғчилик тизимининг иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан ҳам намоён бўлишидир. Учинчидан, келиннинг давра ўртасига чиқарилмаслиги каби чекловлар анъанавий жамиятда аёл иффи ва оилавий шаъннинг жамоатчилик олдида ҳимоя қилиниши билан боғлиқ кадриятли тизимни акс эттиради.

Шу билан бирга, мавзунинг танқидий баҳолаганда, бир қатор методологик чекловлар ва очиқ қолган масалаларни ҳам кўрсатиб ўтиш зарур. Биринчидан, тадқиқот асосан оғзаки дала маълумотлари (ахборотчилар кўрсатмалари)га таянади; бундай манбалар субъектив хотира хатоларига мойил бўлиб, уларни архив ҳужжатлари ёки статистик маълумотлар билан қиёсий текшириш имконияти мақолада кўрсатилмаган. Иккинчидан, фотиҳа тўйининг замонавий трансформацияси — хусусан, унинг тўйхона-ресторанларда ўтказилиши ва “кейтеринг” хизматларидан фойдаланиш — мақолада кўпроқ тавсифий тарзда баён этилган, аммо бу ўзгаришларнинг сабаблари (масалан, урбанизация, ижтимоий табақаланиш, кўз-кўзлаш эҳтиёжининг кучайиши каби омиллар) чуқур социологик таҳлилга тортилмаган. Учинчидан, манбашуносликда фотиҳа тўйининг даврада бўлиши ижобий ҳодиса (маданий тараққиёт, фаровонлик белгиси) сифатида ҳам, салбий ҳодиса (ортиқча исроф, анъанавий соддаликдан узоқлашиш) сифатида ҳам талқин қилиниши мумкинлигини инобатга олган ҳолда, мақола муаллифи ушбу икки қарашни аниқ таққослаб, ўз позициясини методологик жиҳатдан асословчи баҳо бермаган. Ниҳоят, тадқиқот фақат Бухоро воҳаси доирасида чекланган бўлиб, уни Ўзбекистоннинг бошқа минтақаларидаги ўхшаш маросимлар (масалан, Хоразм ёки Қашқадарё воҳасидаги “кичик тўй” анъаналари) билан тизимли қиёслаш имконияти келгуси тадқиқотлар учун очиқ масала бўлиб қолмоқда.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Бухоро воҳаси никоҳ тўйи маросимлари тизимида фотиҳа тўйи энг муҳим маросимлардан бири ҳисобланади. Фотиҳа тўйи — Бухоро воҳаси аёллари учун никоҳ тўйи жараёнида интиқлик билан кутиладиган маросимлардан бири саналади. Мазкур маросим ўзбек халқининг меҳмондўстлигини, бир-бирига дўстона ва аҳиллик муносабатини ўзида акс эттириб, қариндош-уруғ ҳамда яқинлар ўртасидаги алоқаларнинг мустаҳкамланишида муҳим омиллардан бирига айланади. Шунингдек, 1950-1980-йилларда турмуш қурган ахборотчиларнинг маълумотлари ҳам ушбу маросимнинг ўтказилиш тартиби бугунги кунга қадар анча жиддий ўзгаришларга учраганини тасдиқлайди. Фотиҳа тўйининг қиз томон уйида эмас, кўпроқ махсус тўйхона-ресторанларда ўтказилиши, келин ёки келин-куёвнинг биргаликда давра ўртасига чиқарилиши, шунингдек ресторанларда ҳам дастурхоннинг махсус “кейтеринг” хизматлари орқали тузатилиши — бугунги кундаги фотиҳа тўйларида кузатилаётган аниқ трансформация жараёнига ёрқин мисол бўла олади. Хулоса қилиб айтганда, фотиҳа тўйи мисолида кузатилган анъанавийлик ва замонавийлик ўртасидаги диалектик муносабат нафақат Бухоро воҳасига, балки умуман ўзбек оилавий маросимлар тизимига хос бўлган умумий трансформация тенденцияларини ҳам ўзида акс эттиради, бу эса мавзунинг келгуси этнологик тадқиқотлар учун истиқболли

йўналиш эканини кўрсатади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР ВА ИНТЕРНЕТ ҲАВОЛАЛАРИ

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 ортиқ сўз ва сўз бирикмаси / А. Мадвалиев таҳрири остида. — Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006–2008. — Б.361.
2. Тошева Г. Қашқадарё воҳаси никоҳ тўйи маросимлари. — Тошкент: “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси” нашриёти. — Б.50–51.
3. Маткаримова Н. Хоразм воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XX аср ва мустақиллик даври): Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. — Нукус, 2020. — Б.35.
4. Qurbonova M. Buxoro vohasi o'zbek va tojiklarining an'anaviy taomlari (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. — Toshkent, 1994. — B.100.
5. Таджикова З. Тухфахон — подарок Бухары // The Bukharian times. — 2011. — 11–17 февраль. — №470. — С.42–43.
6. Шербекова Г.Я. Бухоро никоҳ тўйи фольклорининг локал хусусиятлари, жанрий таркиби ва бадиияти: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. — Тошкент, 2022. — Б.24.
7. Шербекова Г.Я. Бухоро никоҳ тўйи фольклорининг локал хусусиятлари, жанрий таркиби ва бадиияти: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. — Бухоро, 2022. — Б.94–95.
8. Дала маълумотлари. Бухоро вилояти Когон, Шофиркон туманлари. 2023-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
9. Дала маълумоти. Бухоро тумани, Фощун МФЙ. 2022-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
10. Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Афшормаҳалла МФЙ. 2023-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
11. Дала маълумоти. Бухоро, Когон туманлари. 2022-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
12. Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Файзулло Хўжайев МФЙ. 2022-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
13. Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Рози Ҳамройев МФЙ. 2022-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
14. Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Тағбандбофон маҳалласи. 2023-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
15. Дала маълумоти. Ёждувон тумани, Ташкарон МФЙ. 2022-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
16. Шамсиева Бахшанда (1936-йилда туғилган информатор, Бухоро шаҳри Тағбандбофон гузари)дан ёзиб олинган фолклор намуналари. 2019-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари; таржимон — Дилором Жўрайева).
17. Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Шофиркон, Жондор тумани. 2022-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
18. Дала маълумоти. Бухоро шаҳри, Ёждувон, Жондор, Вобкент туманлари. 2023-йил (нашр етилмаган дала ёзувлари).
19. Маткаримова Н.М. Хоразм воҳаси никоҳ тўйларида халқ дostonчилиқ санъатининг ўрни ва аҳамияти // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. — 2022. — №2.

20. Бухоро воҳаси никоҳ маросими таомларининг ўрганилиши ва ўзига хослиги // ResearchGate электрон илмий платформаси, 2021. Havola: https://www.researchgate.net/publication/358820033_Buhoro_voasi_niko_marosimi_taomlarining_organilisi_va_uziga_hosligi
21. Matchmakers in modern Uzbek culture // inLibrary.uz ilmiy-elektron jurnali. Havola: <https://inlibrary.uz/index.php/jsshrf/article/download/22876/23723/26715>
22. Ўзбеклар маросимий маданиятида дарвешона // Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining rasmiy sayti, 2024. Havola: <https://www.bukhari.uz/?p=36679>